

ПРИХОВАНІ ПРЕДИКАТИ В СЕМАНТИЧНО УСКЛАДНЕНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

У статті проведено системне дослідження складних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у структурі семантично ускладнених простих речень сучасної української літературної мови. З'ясовано закономірності ускладнення субстанційних мінімальних синтаксичних одиниць предикатними значеннями дії, процесу, стану.

Ключові слова: мінімальна семантико-синтаксична одиниця, складна синтаксема, предикат, суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив.

У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики вивчають речення з опорою на поняття семантико-синтаксичної структури речення, змістових відношень, валентності як міжрівневої категорії, елементарних та ускладнених речень, предикатних і субстанціальних синтаксем. Семантично елементарне просте речення складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанціальних) синтаксем. Семантично ускладнені прості речення, крім субстанціальних синтаксем, містять вторинні предикатні та складні синтаксеми. Виділення мінімальних і елементарних одиниць та встановлення їх взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії. У цьому плані недостатньо вивчено механізм творення складних субстанціально-предикатних мінімальних синтаксичних одиниць, спроби аналізу яких знаходимо у працях І. Р. Вихованця [2; 3], К. Г. Городенської [5; 6], А. П. Загнітка [7], О. В. Кульбабської [8], М. В. Мірченка [9] та ін. Складні субстанційно-предикатні компоненти формують значну кількість ускладнених простих речень української мови, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії. Метою пропонованої статті є з'ясування закономірностей ускладнення суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних і локативних синтаксем прихованими предикатними значеннями; детальний опис субстанціально-предикатних мінімальних синтаксичних одиниць в ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; аналіз їхніх семантичних функцій, особливостей деривації, засобів морфологічного вираження, формально-синтаксичних і комунікативних позицій у реченнєвій структурі.

Субстанційно-предикатні мінімальні одиниці можуть утворюватися внаслідок згортання двовалентного предиката у слабкій (неприсудковій) позиції речення, яка виникає тоді, коли з'єднуються два семантично елементарні прості речення у просте ускладнене. У реченнєвій структурі збережені два валентно

зумовлені субстанційні компоненти – лівобічний суб'єкт (носій стану) і один із правобічних (об'єкт, інструменталь, локатив, адресат), які опосередковано вказують на прихований предикат. За таких перетворень одна із мінімальних одиниць конденсує в собі власну субстанційну і набуту семантику прихованого предиката, який лише формально не виражений, а на рівні семантичної структури зосереджені в одному з аргументів. У сучасній українській мові прихованими можуть виступати: 1) предикати належності (*мати, належати*); 2) предикати фізичної дії – творення, видів діяльності (*виробляти, виготовляти, будувати, варити, конструювати, ліпити, мурувати, шити* і под.); 3) локативні предикати стану (*бути, перебувати, міститися, розташовуватися, опинятися*) і процесу (*стояти, сидіти, лежати, висіти*); 4) акціонально-локативні предикати (*іти, їхати, прибувати, бігти, летіти, пливати, курсувати* і под.); 5) предикати із семою призначення, адресації (*призначатися, адресувати, передавати, дарувати, купувати, залишати, надсилати, писати, нести, везти* і под.). Розглянемо детальніше специфіку творення складних мінімальних одиниць з такими прихованими предикатами, зважаючи на немодифікаційний і модифікаційний ступені формально-граматичного згортання компонентів семантичної структури речення, запропонованих І. Р. Вихованцем [3, 179]. Немодифікаційний ступінь є простим згортанням предиката без формально-граматичної перебудови інших, лексично виражених, компонентів, тоді як модифікаційний супроводжений такою переструктуризацією.

У трикомпонентних посесивних конструкціях типу носій стану + предикат + об'єкт стану згортання предиката супроводжене перетворенням суб'єкта у форму присубстантивного родового відмінка, що конденсує в собі субстанційну семантику і прихований предикат належності, пор.: *Студент має комп'ютер (Комп'ютер належить студентові, У студента є комп'ютер) + Комп'ютер стоїть на столі* → *Комп'ютер студента стоїть на столі*. Простежимо механізм утворення складної субстанційно-посесивно-атрибутивної мінімальної одиниці. За поєднання двох елементарних простих речень дві різнофункціональні, але лексично тотожні мінімальні одиниці (мінімальна одиниця *комп'ютер* з функцією об'єкта стану в реченні *Студент має комп'ютер* і мінімальна одиниця *комп'ютер* з функцією носія локативного стану в реченні *Комп'ютер стоїть на столі*) об'єднані в один формально-граматичний (підметовий) компонент *комп'ютер*. Тобто одна із двох лексично тотожних мінімальних одиниць *комп'ютер* редукувалася, а предикат належності (володіння) прихований у словосполученні *комп'ютер студента*, компоненти якого є аргументами цього прихованого предиката. Форма родового відмінка стосується модифікаційного ступеня згортання компонентів.

За заміни посесивного дієслова прийменником предикат набуває напівприхованого характеру, пор.: *Чоловік має дипломат + Чоловік заходить в офіс* → *Чоловік з дипломатом заходить в офіс*. Прийменник з тут заміщує предикат володіння *мати* і вживаний у простих ускладнених реченнях, одне з елементарних вихідних речень якого виступає у модифікованому вигляді. Соціативно-посесивно-атрибутивне значення прийменникового орудного

відмінка, що виступає в позиції залежного компонента, одночасно ґрунтується на двох значеннях приприсудкового залежного члена – соціативно-об’єктному і посесивному, що свідчить про складніший характер зв’язку, а отже, і про більшу глибину дериваційних перетворень компонентів речення. Соціативно-посесивний орудний відмінок із семантикою об’єкта охоплює лише назви неживих предметів, характеризуючись великою різноманітністю лексичного вираження: зовнішні характеристики істот за належністю їм конкретних предметів (*дівчина з квітами, юнак з телефоном, учень з портфелем*); зовнішні невід’ємні прикмети істот (*чоловік з вусами; дівчина з косою*), зовнішні ознаки предметів (*капелюшок з козирком; сумка з пряжкою*); архітектурні атрибути будівель або їхні частин (*хата з верандою; гараж з підвалом; шафа з антресолями*), наповнювачі місткостей (*відро з водою; корзина з квітами; альбом з фотографіями*), основні складники або наповнювачі страв (*борщ з м’ясом; пиріжки з капустою; пиріг з яблуками*), допоміжні складники страв (*телятина з грибами; полуниця з морозивом; кава з медом*) та ін. Соціативно-посесивний орудний відмінок із семантикою співучасника дії називає дітей істот, за якими схарактеризовані їхні батьки: *Мати з дочкою вишивала рушники; Батько з сином працював на городі; Корова з телям йшла на луг*. Так, зокрема, субстантивне невластиво-словосполучення *мати з дочкою* утворене з двох семантично елементарних речень *Мати живе з дочкою + Мати має дочку*, а соціативно-посесивне значення залежного компонента *з дочкою* є синтезом соціативного значення приприсудкового залежного члена першого речення і посесивного значення такого ж члена другого речення. Форма вираження залежного компонента з + орудний відмінок збігається з формою вираження основного приприсудкового залежного члена речення, що передає соціативне значення. Значна формально-граматична перебудова предиката та одного з аргументів дозволяє зарахувати подібні конструкції до конструкцій з модифікаційним ступенем згортання компонентів.

Нерідко в українській мові прихованими предикатами виступають дієслова фізичної діяльності, творення (*виробляти, виготовляти, будувати, варити, конструювати, ліпити, мурувати, шити* і под.), валентність яких в повному вияві вимагає три мінімальні одиниці – із значеннями діяча, об’єкта та засобу-матеріалу, напр.: *Столяр виготовляє меблі з дерева*. Об’єднання одного елементарного простого речення з предикатом типу *виробляти (виготовляти)* і другого елементарного простого речення з іншим предикатом часто супроводжується згортанням не лише предиката *виробляти (виготовляти)*, але і його аргумента із значенням діяча, пор.: *Столяр виготовляє меблі з дерева + Меблі користуються попитом → Меблі з дерева користуються попитом*. Складна мінімальна одиниця *з дерева* у присубстантивній позиції поєднує в собі семантику засобу дії (матеріалу) і приховане значення предиката дії. Водночас її потрібно кваліфікувати як складний атрибутивно-інструментальний компонент речення. Подібні згорнуті конструкції закріплені в українській мові в немодифікаційному вияві.

Своєрідний спосіб згортання предикатів можуть реалізувати аналітичні синтаксичні морфеми-прийменники. Вони вживані в повних (незгорнутих) і

частково згорнутих конструкціях. В елементарних простих реченнях так звані прийменники з формально-граматичного боку здійснюють утворення аналітичних локативних дієслів, а з семантичного боку мають предикатний характер, конкретизуючи загальне локативне значення локативних дієслів. Локативні дієслова *бути, перебувати, знаходитися, міститися, розташовуватися, опинятися*, які передають загальне локативне значення, і локативні дієслова процесу *стояти, сидіти, лежати, висіти*, що виражають позицію предмета, супроводжуються аналітичними синтаксичними локативними морфемами-постфіксами і вимагають двох аргументів – носія локативного стану або процесу і локатива. В українській мові різноманітні просторові значення представлені численними локативними морфемами-постфіксами, що можуть перетворюватися за трансформацій на морфемі-прийменники. Незгорнуті конструкції містять локативні аналітичні дієслова з постфіксами – локативними конкретизаторами, напр.: *Туристи були в горах (за горами, перед горами, біля гір, поблизу гір тощо)*. У цих конструкціях, де локативні дієслова з постфіксом виступають у позиції присудка, постфікси відіграють диференціюючу роль, маючи більше порівняно з локативними кореневими дієсловами семантичне навантаження. У семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному планах локативне кореневе дієслово і локативна морфема-постфікс становлять нероздільну єдність і утворюють локативну предикатну мінімальну одиницю. За формально-синтаксичного переміщення локативної субстанційної мінімальної одиниці у присубстантивну позицію, тобто позицію ад'єктива, відбувається згортання кореневого локативного дієслова і приєднання дієслівного локативного постфікса до локативної субстанційної мінімальної одиниці, де постфікс стає прийменником [4, 143], пор.: *Туристи в горах милувалися краєвидами*. За цих умов тільки на прийменник припадає вираження семантичних відношень між двома мінімальними одиницями – з функцією носія локативного стану або процесу і з функцією локатива в різних відмінкових формах, напр.: *Міст над річкою був міцний; Ліс за селом багатий на гриби; Квіти біля будинку дуже гарні; Табір навколо озера розростався; Дім на горі привертав увагу; Верби при дорозі створювали затінок*. Отже, складна мінімальна одиниця в присубстантивній позиції конденсує в собі локативну функцію і семантику прихованого предиката. Редукція дієслівно-постфіксної локативної сполуки до одного прийменника, що зберігає свою вихідну форму, а також форму пов'язаного з ним аргумента, стосується немодифікаційного ступеня згортання.

Подібні трансформації і ступінь згортання простежуємо в реченнях з прихованими акціонально-локативними предикатами напрямку (вихідного й кінцевого пунктів), шляху руху: *Хмари пливуть з півночі → Хмари з півночі; Вітер віє з моря → Вітер з моря; Туристи прибули з Німеччини → Туристи з Німеччини; Автобус курсує на Київ → Автобус на Київ; Дорога веде на Кавказ → Дорога на Кавказ; Стежка пролягає через ліс → Стежка через ліс; Тунель пролягає крізь гору → Тунель крізь гору*. Присубстантивна позиція аналізованих вище статичних і динамічних локативів дає підстави кваліфікувати такі компоненти як атрибутивно-локативні.

Предикати із семою призначення, адресації (*призначатися, адресувати, передавати, дарувати, купувати, залишати, надсилати, писати, нести, везти* і под.) виступають у конструкціях з адресатною мінімальною одиницею, яка за їхньої редукації зберігає ці предикатні значення завдяки прийменнику *для*, напр.: *Квіти призначені для нареченої* + *Квіти стояли у вазі* → *Квіти для нареченої стояли у вазі*; *Кореспонденція надіслана для директора* + *Кореспонденція лежала на столі* → *Кореспонденція для директора лежала на столі*. Тут простежуємо немодифікаційний ступінь згортання. Присубстантивна позиція залежних компонентів дає підстави кваліфікувати їх як атрибутивно-адресатні. Якщо форму присубстантивного родового відмінка наповнюють абстрактні іменники, то він набуває семантики мети: *Поле для вирощування пшениці займало значну площу*; *Система для контролю температури не спрацювала*; *Кнопка для вмикання комп'ютера – на передній частині системного блоку*. Такі атрибутивно-цільові мінімальні одиниці мають похідний характер: утворені в результаті згортання підрядної частини мети, пор.: *Поле для вирощування пшениці займало значну площу* ← *Поле, призначене для вирощування пшениці, займало значну площу* ← *Поле, призначене, щоб вирощувати пшеницю, займало значну площу*. Подібні трансформації простежуємо за утворення атрибутивно-причинових і атрибутивно-темпоральних мінімальних одиниць у реченнях типу: *Близько двадцяти працівників освіти отримали від керівництва області нагороди за сумлінну працю*; *Література шістдесятих років характеризувалася активним розвитком нових напрямків*.

Давальний адресатно-посесивний характеризується подвійною залежністю (від дієслова та іменника) і внаслідок цього – різноспрямованістю своєї семантики [1, 39; 6, 20]. Залежність від іменника породжує посесивне значення, залежність від дієслова – адресатне. Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, «у зв'язку із спрямованими на давальний відмінок “сполучувальними претензіями” двох частин мови він виражає посесивне значення цільової спрямованості» [2, 117]. Дію спрямовано на предмет, що звичайно являє собою частини тіла, одяг, речі, які можна розглядати як предмети (об'єкти) володіння чи власності. Зв'язок давального з іменником-назвою об'єктів володіння підтримує прихований (згорнутий) предикат належності. Давальному адресатної посесивності відповідають семантико-синтаксичні ознаки атрибутивної субстанційності, невалентного зв'язку з лексично вираженим дієсловом, пасивності, спрямованості предикатів дії (або стану) на предмет. Напр.: *Коса сповзла їй на груди*; *Міцно зв'язали йому руки*; *Краплі дощу падали мені на волосся*.

Отже, компоненти семантико-синтаксичної структури речення не завжди представлені в його формально-граматичній структурі, тобто можлива розбіжність між кількісним складом семантичних і формально-синтаксичних компонентів. До такої розбіжності між двома різновидами компонентів веде формально-граматична перебудова речення, яка здебільшого пов'язана з комунікативними чинниками. Одним з видів перебудови речення є згортання

предикатів, що зумовлено передусім слабкою його формально-синтаксичною позицією в реченні. Приховані предикати зосереджені в субстанційних компонентах, утворюючи складні мінімальні синтаксичні одиниці, які найчастіше перебувають у валентно не зумовленій присубстантивній (атрибутивній) або детермінантній позиції простого ускладненого речення. Перспективні у даному напрямку дослідження закономірностей ускладнення субстанційних синтаксем атрибутивними, квантитативними, посесивними та іншими предикатними значеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові / Й. Ф. Андерш // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 10. – С. 34–40.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Городенська К. Г. Дери́ваційна природа давального адресатної посесивності / К. Г. Городенська // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С. 19–22.
7. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ ВКФ «ВАО», 2011. – 991 с.
8. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – 672 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., перероб.]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

В статье проведено системное исследование сложных минимальных семантико-синтаксических единиц в структуре семантически усложненных простых предложений современного украинского литературного языка. Выявлена закономерность осложнения субстанциальных синтаксем предикатными значениями действия, процесса, состояния.

Ключевые слова: минимальная семантико-синтаксическая единица, сложная синтаксема, предикат, субъект, объект, адресат, инструменталь, локатив.

In the article system research of complex minimal semantic-syntactical units is conducted in a structure semantic the complicated simple sentences of modern literary Ukrainian. Conformities to the law of complication of substances are found out the syntaxem predicative meaning of action, process, state.

Key words: minimal semantic-syntactical unit, complicated syntaxema, predicate, subject, object, addressee, instroumental, locativ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Межов Олександр Григорович,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Домашня адреса: 43017

Волинська обл.,

м.Луцьк,

вул. Ш.Руставелі, 11, кв.82,

тел. дом.: (0332)26-34-85, роб.: (0332)24-84-12, моб.: 0673898988

Електронна адреса: mezhov@ukr.net

АНКЕТА УЧАСНИКА НАДІСЛАНА ПОШТОЮ РАЗОМ ЗІ СТАТТЕЮ